

CSIKÓS-NAGY BÉLA

Közgazdaságtan és világmagyarázat

Követelmények a tudománnyal szemben

Az MTA Társadalomkutató Központja 2002-ben adta ki Csikós-Nagy Béla *Közgazdaságtan a globalizálódó világban* című kétkötetes munkáját. Ez a mű a mintegy 10 000 évvel ezelőtti időszakban meghonosodott tudatos gazdálkodást alapulvéve elemzi a közgazdaságtan történelmi gyökereit, a klasszikus tantételek 18. századbeli kidolgozásának fejlődési folyamatait. Mindezt szembesíti azokkal a kihívásokkal, amelyek az ezredforduló körüli időszakban veszélybe sodorták az ember földi életfeltételeit. Ez a dolgozat a 2002-ben megjelent könyvre támaszkodva azokat a problémákat összegzi, amelyek a közgazdaságtan 21. századbeli fejlődése szempontjából különösen fontosnak tűnnek.

Journal of Economic Literature (JEL) kód: A11.

A Magyar Tudományos Akadémia *Magyar Tudomány* című folyóirata 1997-ben és 1998-ban vitát szervezett a hit, a tudás, a tudomány és a vallás kérdéseiről. A vitát Heller Ágnes írása vezette be és zárta le. A modern kor előtt – olvashattuk – valamiféle vallás töltötte be a domináns világmagyarázat szerepét. A modern világban ezt a szerepet a tudomány vette át. A tudomány – írja a szerző a záró cikkben (Heller [1998]) – nem azért univerzális világmagyarázat, mert mindazt megmagyarázza, ami a világban volt, van és lehet. Pusztán arról van szó, hogy a modern világ nem tudja magát reprodukálni tudomány nélkül, vallás nélkül viszont igen.

A *Magyar Tudomány* által szervezett vitában természettudósok fejtették ki véleményüket, és még az is szóba került, vajon a tudomány rangjára emelhetők-e a társadalomtani ismeretek. Az ilyen felvetés persze mosolyra készítet, de azért elgondolkodtató a társadalomtudomány neves képviselőinek távolmaradása a vitától. Ez azzal is összefügghet, hogy a filozófiától és a történelemtől eltekintve a társadalomtudományok gyenge lábbon állnak, ha a világmagyarázat szempontjából kell szemügyre vennünk őket. A természet- és társadalomtudományok közötti különbséget jól érzékelteti a következő példa. A természettudományok nagy erőfeszítéseket tesznek, hogy az ember még jobban megismerje az őt körülvevő világmindenséget. Jelzi ezt az a nagy érdeklődés is, ami a relativitás és a gravitáció kérdéseit tanulmányozó társaság tevékenységét kíséri. A Delhiben 2004-ben rendezett 17. nemzetközi konferencia 800 szakember részvételével vitatta meg Stephen Hawking csillagásznak a „fekete lyukról” – erről a tőlünk irgalmatlan távolságban lévő képződményről – alkotott elméletét, illetőleg annak felülvizsgálatát. Már az is lenyűgöző, ami erről híryanagként a kívülállókhoz eljutott (Fodor [2004]). Ezzel szemben a társadalomtudományok képviselői, köztük a közgazdaságtan művelői már a Földünkön lejátszódó folyamatokat is leszűkítve, a gazdaságilag fejlett országokat jellemző módon

fejtik ki. Itt a „maradék” világ mintegy függelékként jelenik meg, és – kevés kivétellel – az is a nyugati világ aspektusából.

Mіндеzt csak részben magyarázza, hogy a filozófiától és a történelemtől eltekintve a társadalomtudományok jórészt az újkor termékei. Miért kell ezt hangsúlyozni? A filozófiai gondolkodás 3500 évet átfogó fejlődésében is megfigyelhető volt a nyugati és a keleti filozófia közötti különbség. De az újkorig – elsősorban az életszemléletben – kimutathatók a rokon vonások. A helyzet az újkorban azért változott, mert Nyugaton az anyagiaság térhódítása vált mindinkább jellemzővé.

A közgazdaságtant a nyugati civilizációra érvényes tudományként alkották meg. Ennek határait az atlanti kultúróvezet jelölte ki. Ez volt a 18–19. század közgazdaságtana, amikor Nagy-Britannia az egész világra kiterjedő gyarmatbirodalmával a világgazdaság központjának volt tekinthető. Maga a tudomány pedig arra a természetbölcseleti áramlatra támaszkodott, amely szélesre tárta a kaput az egyéni önzésen alapuló gazdagodás számára.

A tudományépítés a 20. században az állam gazdaságsszervező szerepével egészült ki, ami a jóléti állam megeremelését hozta magával. Új vonást kölcsönzött a dolognak az is, hogy a felszabadítási mozgalmak véget vetettek a gyarmati rendszernek, és Nagy-Britannia helyett fokozatosan az Egyesült Államok vált a világ vezető hatalmává. A hatalomeltolódást jól mutatják a gazdasági folyamatok. Míg 1820-ban az Egyesült Államok nemzeti terméke mindössze egyharmada volt az európai szigetországénak, 1992-ben már a 6,1-szeresével nőtt föléje.

Az Egyesült Államok nem támaszkodhatott tradicionális civilizációra. Ugyanakkor a tömeges bevándorlás működésbe hozta az ipari újítások iránt szerfölött fogékony emberi hajlamot. A modernizáció vált a tudomány fő mozgatóerejévé. Ezzel megszűnt a tudomány zártsága, területi körülhatároltsága, hiszen – kivételekkel – a modernizáció feltételeit a Föld bármely pontján meg lehet teremteni, mint ahogyan ez Japánban és Ázsia úgynevezett kis tigris országaiban történt.

Az ilyen alapon művelt közgazdaságtan a 20. században az ún. Észak–Dél és Kelet–Nyugat problémákkal egészült ki. Az előbbi a gazdasági fejlődésben elmaradott országokkal, a „maradék” világgal való munkamegosztást, az utóbbi pedig az ideológiai differenciálódás, a kapitalizmus és a „szocializmus” egymás mellett élésének sajátos problémáit vonta be a vizsgálódások körébe.

A közgazdaságtan tehát új keletű tudomány. Az elméletfejlesztés csak háromszáz évre tekinthet vissza. Ebben a rövid történelmi időszakban azonban a gazdaságban végbement változások minőségileg és mennyiségileg egyaránt sokszorosán múlják felül a megelőző évezredekét. Egy így jellemezhető fejlődési szakaszban megkülönböztetett figyelemnek kell irányulnia a tudományépítés menetére. Jó támpontul szolgálhat ehhez T. S. Kuhnnek [1984] a tudományos forradalmak szerkezetével foglalkozó elmélete. Hatékony kutatás aligha kezdődhet mindaddig – írja –, amíg egy tudományos közösség nem jut arra a meggyőződésre, hogy hatékony választ talál ilyenfajta kérdésekre.

- Melyek a világmindenséget alkotó alapvető entitások?
- Milyen kölcsönhatásban vannak ezek egymással és az értelemmel?
- Milyen kérdéseket tehetünk fel megalapozottan ezekkel az entitásokkal kapcsolatban?
- Milyen eljárásokat alkalmazhatunk a válaszok keresése során?

Ezekből a kritériumokból kiindulva T. S. Kuhnnek a tudományépítés menetéről kialakított nézetét a következő három pontban összegezzük.

1. Minden tudománynak van normálállapota. A normál tudomány adott történelmi időszakban a kutatók számára a problémák felvetését és azok megoldását illetően modellértékű.

2. A normál tudományt az adott társadalmi viszonyok, ismeretek és tapasztalatok élte-

tik. Ezek a változásoknak kitett paradigma elemei. A tudomány fejlődésének lényege az egyik paradigmáról a másikra való átmenet.

3. A normál tudomány a lényeges új felismeréseket nem engedi érvényesülni, mert gyengíti az elfogadott összefüggések érvényét. Ezért a paradigmaváltás csak forradalmi úton juthat érvényre. Ily módon egészülnek ki a „tudományhű” normák a tudomány hagyománytörő, új elemeivel.

Ha vannak tudományok, amelyek a 18–20. században számolhattak a társadalmi viszonyok gyökeres változásával, az ismeretek gyarapodásával, akkor – mint jeleztük – a közgazdaságtan minden bizonnyal ezek közé tartozik. Elégséges, ha e helyütt csak a társadalom viszonyában végbement változásokra utalunk. Ez a termelő és a nem termelő munkáról szóló klasszikus tanítás feladásában mutatkozik meg a legszembetűnőbben. Ehhez kapcsolódik a gazdasági teljesítmény számbavételében a nemzeti jövedelemről a nemzeti termékre való áttérés, végső soron a jóléti állam gazdaságtanának megteremtése. A paradigmaváltozás rendszerében szemlélve ezt úgy kell értelmezni, mint a tőkés termelés talaján nyugvó közgazdaságtan klasszikus elméletéről a társadalmi elméletre való áttérést. De a közgazdaságtan művelői a tudományt megjelölő különböző kifejezéseket nem valamilyen tudatosan végiggondolt paradigmaváltási rendszerben használják, hanem esetenként annak a fő irányzatnak a tudatos érzékeltetésére, amelyet elméletileg képviselnek.

Mondanivalónk lényege még világosabbá fog válni, ha a paradigmaelemek változásait széles skálán vesszük szemügyre. De az eddigiek is elegendőek annak érzékeltetésére, hogy a tudományművelés a közgazdaságtanban szinte melegágya az eklekticizmusnak. Mindez szinte semmit sem mond azoknak, akik úgy vélik, hogy a 20. században a közgazdaságtan ismeretelméletétől függetlenül, szinte autonóm módon határozódtak meg a gazdaságpolitika tudományos alapjai. Ebben a megközelítésben a közgazdaságtant úgy kellene tekinteni, amely legfeljebb a gazdasági „intelligencia” fejlesztésében játszik szerepet.

Hogy milyen hamis reflexeket hoz működésbe ez a lekezelő megközelítés, azt leginkább a napjainkban divatosá vált *fenntartható fejlődés* fogalmának használata jelzi. Az ökológusok vezették be ezt a kategóriát, amely a gazdaság és az ökológia integrálásával vált a 20. században közgazdasági fogalomká, és csak innen vezethetjük le gazdaságpolitikai tartalmát is.

Forradalom a gazdaságfolyamat tényezőinél

A közgazdaságtan klasszikusainak nagyszerű alkotásai előtt meg kell hajolnunk. Ők – koruk viszonyaihoz igazodva – a 18. és a 19. század számára releváns ismeretanyagot dolgoztak ki. Ezzel szemben a 20. század záró évtizedeiben a tudományművelő szellemi elit figyelmét túlságosan lekötötték az öngerjesztésre támaszkodó gazdaságelemzés problémái, amelyeket – a gazdasági fejlettség és az ismeretelmélet egyre magasabb fokán – a kifinomult megfogalmazások és a körülöttük kibontakozott viták indukáltak. Ideje, hogy a hangsúlyt a valóságból adódó problémák vizsgálatára helyezzük!

Az emberiség sorsáért érzett közös felelősség megköveteli a gazdasági elmaradottság megszüntetését, óhajtja a kiegyenlítődést, a termelőerők arányos területi elosztását. Ezek és az ezekhez hasonló kívánalmak szoktak megjelenni a nemzetközi érdekegyeztetésekben. Mihelyst azonban átlépjük azt a keretet, amelyet a nemzeti önzés körvonalaz, legott kiderül, mily erősek azok a korlátok, amelyeket a gazdasági fölényen alapuló nemzeti érdek állít az etikai követelmények elé. Pedig az ezredforduló táján se szeri, se száma a gazdasági tényezők fejlődéséhez kapcsolódó, valamint a tőlük független problémáknak,

amelyekkel az emberiség szembesül. Közülük háromra korlátozzuk a figyelmünket, amelyek a közgazdaságtan szempontjából különösen fontosnak tekinthetők. Ezek:

1. a népességrobbanás,
2. az információs forradalom, ami pénzforradalmat hozott magával, valamint
3. a természeti környezet fokozódó veszélyeztetettsége.

Vegyük ezeket egyenként szemügyre!

1. A termelőerők növekedése és a népesség szaporulata közötti harmónia a klasszikus közgazdaságtan egyik alaphipotézise. Ezzel áll szoros kapcsolatban a teljes foglalkoztatottságon alapuló gazdaságnövekedés elmélet, amit J. B. Say [1928–1929] fejtett ki. A fordulat e tekintetben a 20. század 30-as éveiben ment végbe (*Kuznets* [1973]). Ekkor indult el az a népességrobbanás, a lényeg azonban az, hogy a folyamat a gazdaságilag fejlett országokból kiinduló egészségügyi intézkedések nyomán a fejlődő világban rendkívül alacsony átlagosan várható élettartam növekedésével megy végbe, miközben a fejlett világban stagnál, illetve csökken a népesség. Földünk népessége, amely a 19. század indulásakor még csak egymilliárd körül alakult, a 21. század fordulóján már meghaladta a hatmilliárdot, és a 21. század közepe táján elérheti a kilenc milliárdot is. A demográfusok azzal számolnak, hogy a Föld lakossága 150-200 év múlva 10-12 milliárdos szinten megállapodik (*UN* [1998]). Ezt azokra az erőfeszítésekre alapozzák, amelyeket az ENSZ tett a népességszabályozás terén. A lénye azonban az, hogy a népességrobbanás a gazdaságilag fejlett országokból kiinduló egészségügyi intézkedések nyomán a fejlődő világban rendkívül alacsony átlagosan várható élettartam mellett megy végbe, miközben a fejlett világban stagnál, illetve csökken a népesség.

A 18. században, amikor az angol klasszikusok megalkották a közgazdaságtant, a nyugati civilizációhoz tartozó régió Földünk népességének 50 százalék körüli hányadát adta. Ez az arány a 21. század fordulóján alig haladja meg a 10 százalékot, és akkor is csak 15 százalék körüli érték adódik, ha a „modernizáció” fogalma alá vonható társadalmakat vesszük számításba. A népességrobbanás menetében ez az arány a 21. század végére minden bizonnyal 10 százalék alá fog csökkenni.

Egyfelől tehát érvényét veszítette a klasszikus közgazdaságtannak az az elmélete, hogy teljes foglalkoztatottság mellett mehet végbe a növekedés, másfelől a gazdaságkutató munka – ahogyan ma folyik – inkább csak egy szűk szellemi elit számára nyújt hasznos ismereteket. Pontosabban fogalmazva: a közgazdaságtant a népesség 15 százalékát adó nemzeti társadalmak érdekeire alapozva művelik. A népesség 85 százaléka úgy jelenik meg, mint a „maradék” világ, amellyel számolni kell ugyan, de számukra a közgazdaságtan olyan információkat szolgáltat, amelyek csak a termelőerők fejlődésének függvényében tehetnek szert jelentőségre.

2. Irányítsuk ezek után a figyelmünk azokra a problémákra, amelyeket az információs társadalom hozott magával.¹ Ezek érintkezése a közgazdaságtannal az áru és a pénz közötti viszony forradalmi átalakulásában mutatkozik meg. A közgazdaságtan művelői mindig is tudták, hogy a társadalom rendelkezésére álló pénz egy része elkerüli az árutermelést. Mégis úgy vélték, hogy a pénz fő rendeltetése az anyagi javak termelésének és elosztásának a finanszírozása. A 20. század befejező szakaszában azonban az információs forradalom új feltételeket teremtett a pénzmozgás számára. A világ egészét átfogó elektronikus információs rendszer alakult ki, amit leegyszerűsítve internetnek nevezünk. Az elektronikus világháló kiépülése egybeesik a pénz globalizálódásával. A globális pénzpiacot igazából a pénzintézeti világhálózat alapozta meg. Ennek gerincét a különböző nemzetközi pénzügyi központok adják (*Gál-Simai* [1992]), résztvevői pedig a nemzetközi pénz-

¹ Érdemes felhívni a figyelmet az információs társadalom témakörben kiadott *Demetrovics–Keviczky* [2000] kötetre.

ügyi intézmények. A tőzsdei brókerek is összekapcsolódtak a nemzetközi központokkal. De figyelemre méltó a transznacionális társaságok jelenléte is, amelyek rövid lejáratú likvid tartalék eszközeiket ily módon kívánják a legeredményesebben hasznosítani.

Miképp szintetizálható azonban a pénzülmélet a közgazdaságtannal, ha detronizálják az aranyat a valutamechanizmusban, ugyanakkor a korlátok feloldásával és a deregulációval szabadabbá teszik az utat a nemzetközi tőkeáramlás számára? Úgy tűnik, az árülmélet keretei közé illesztett egydimenziós értékrendszerrel át kell térni a kétdimenziós értékrendszerre. Az árüérték (munkatermék) mellett jelen van a fiktív érték (a pénztermék), és a közgazdaságtan kettős központú mechanizmussá változik át. Itt a gazdaságfejlesztő és a kincsgyűjtő pénzfunkció kapcsolata, illetve elkülönülése kerül a figyelem középpontjába.

A közgazdaságtan klasszikus tantételeit alapul véve a pénztermék megjelenését úgy kell értelmezni, mint a pénzügyi szféra elszakadását a gazdaság reálszférájától. Az „elszakadás” egyfajta értelmezése szerint a bankok és a nem bank pénzintézetek

– nem forgatják teljes egészében vissza a gazdaság reálszférájába az ott keletkező és náluk lerakódó átmeneti pénz felesleget, illetve

– a pénzintézetek a pénzpiacon fektetik be a kisbefektetők összegyűjtött megtakarításait, ha úgy ítélik meg, hogy ezáltal nagyobb profitra tehetnek szert.

Ebben az új helyzetben kiéleződtek azok az ellentmondások, amelyek az Egyesült Államoknak a tőkepiac irányításában játszott kiváltságos szerepéből adódnak. Ezt a szerepet az Egyesült Államok az IMF és a Világbank révén gyakorolhatja, amihez még a 20. század közepén aláírt Bretton Woods-i megállapodás adja az alapot. A kiváltságos helyzetet pedig az a kötelezettségvállalás magyarázta, hogy az Egyesült Államok a devizakülföldiek számára biztosította a dollárban fennálló követeléseik aranyra történő átváltását. Ezt a kötelezettséget az amerikai kormány 1971-ben egyoldalú döntéssel hatályon kívül helyezte, a két nemzetközi pénzügyi intézményben élvezett kiváltságos helyzete mégis érvényben maradt.

3. A közgazdaságtan szerint hatékonyan elosztani az erőforrásokat egyedül a szabad piac képes. Emögött azonban az a feltételezés húzódik meg, hogy az áruk teljesen oszthatók. Teljesen osztható áruk esetében a termelőnél mutatkozó költség egybeesik a társadalmi költséggel, ugyanígy a fogyasztó haszna a társadalmi hasznossággal. De a forgalomban található nem teljesen osztható áruk is. Ilyenkor az áru termeléséhez vagy fogyasztásához extern hatások kapcsolódnak. Erről van szó akkor, ha árukat környezet-szennyező módon állítanak elő, illetőleg másoknak kárt okozó módon használnak termékeket. Ez a probléma a 20. században különösen foglalkoztatta a klasszikus közgazdaságtan híveit. A vizsgálódásuk arra irányult, miképpen lehet ezt a problémát az externalitások internalizálásával megoldani. Felmerült a környezetkímélő technológiák minél szélesebb körű alkalmazása, a környezeti ártalmakat okozó technológiai folyamatok megváltoztatása, valamint – büntetések kivetésével – az erre irányuló ösztönzés.

De egyértelművé vált, hogy a közgazdaságtan hagyományos megközelítésében nem lehet úrrá lenni az ökológiai problémákon. A természeti környezet veszélyeztettségét hozta magával a kemizálás, a villamosítás és a belső égésű motorok megjelenése (a harmadik ipari forradalom: 1890–1950), valamint a nukleáris ipar és az elektronika térhódítása (a negyedik forradalom: 1950–2010); különösen a haditechnika ehhez kapcsolódó eszköztárának létrehozása és fejlesztése.

Az ökológusok megalapozottan mutatnak rá a környezet veszélyeztettségére:

- a hőmérséklet emelkedése miatt veszélybe került ökörendszerekre,
- a talajvíztartalékok elapadására,
- a halászati területek összeomlására, valamint
- számos növény- és állatfaj kihalása miatt adódó újszerű problémákra.

Ezek közül a Föld felmelegedése tűnik a legsúlyosabb kihívásnak, amit egyrészt az üvegházhatású gázok egyre fokozódó kibocsátása (ez a fejlett világ felelőssége), másrészt a fejlődő világban az esőerdők irtása idéz elő. Az ökörendszerek összes többi problémája szinte egyértelműen a népességrobbanáshoz kapcsolódik. De azért joggal vetődik fel, hogy vajon megtett-e mindent a közgazdaságtan a kompetenciájába tartozó területen az ember természeti környezetének védelméért. Elég nagy határozottsággal állíthatjuk: nem, sőt alig tett valamit.

A nemzetközileg koordinált gazdasági folyamatszabályozás

A több területen is megfigyelhető forradalmi változások arról győzhetnek meg: a közgazdaságtan nem adhat általános érvényű magyarázatot a Földünkön lejátszódó gazdasági folyamatokról, ha megmarad akár a nyugati civilizáció, akár a modernizáció platformján. És itt nem egyszerűen csak arról van szó, hogy a közgazdaságtan a Nyugat számára egyoldalúan előnyös módon fogalmazza meg a világméretű gazdasági munkamegosztás elveit, de arról is, hogy a piaci rendre hivatkozva olyan gazdaságnövekedési irányzatokat igazol, amelyek az ember földi életfeltételeinek ellehetetlenülését hozzák magukkal.

A problémák már ott kezdődnek, hogy a közgazdaságtan nem tartja kompetenciájába tartozónak a nemzeti érdek érvényesítését szolgáló állami magatartási normákat. A nemzet anyagi jólétének maximalizálása itt úgy jelenik meg, mint a kulturális és szociális célokra rendelkezésre álló közösségi termékek optimális felhasználása. A hatalompolitika külső szféraként jelenik meg. Így a háború és a béke kérdésében a tudomány kompetenciája csak arra terjed ki, hogy

- miképpen tartható fenn háborús gazdaságban a piaci motiváció, továbbá
- a béke helyreállítása során miképpen rövidíthető le a szabad piac visszaállításának időszaka.

Mindebből következően a haditechnika katonai felügyelettel és finanszírozással folyó előállítására érdekében végzett kutató-fejlesztő tevékenység, az új fegyverek bevezetése és rendszerbe állítása a katonai szféra olyan jogositványa, amely kívül esik a piaci rend keretein. Külső ellenőrzésre nincs lehetőség. Megkötést csak a kölcsönösség elvén alapuló nemzetközi egyezmények jelentenek. Egyes nagyhatalmak e tekintetben még olyan megállapodásokat is köthetnek, amelyek kívülálló országok számára egyoldalú tiltásokat tartalmaznak.

Ilyen körülmények között érthetőnek tűnik, hogy a közgazdaságtannal a valódi világgazdasági érdek szolgálatában történő megújítását csak nemzetközi szervezetek kezdeményezhették. Ezt a megújítást a környezeti ártalomnak fokozódása indította el. Hiszen az emberi élet természeti feltételeinek fokozatos ellehetetlenülése nem ismer országhatárokat. Bár az üvegházhatású gázok túlzott kibocsátása, illetve az őserdők irtása a világ más és más részére jellemző környezetrombolás, és emberiség fennmaradását egyaránt veszélyeztetik, s így közös ügyként jelennek meg.

Az ENSZ keretei között a Gro Harlem Brundtland vezette bizottság 1987-ben publikálta a *Közös jövőnk* (Our Common Future) című jelentést. Ez a bizottság (World Commission on Environment and Development) fogalmazta meg első ízben azokat az elveket és követelményeket, amelyek betartása esetén a Föld megmenthető a jövő generációk számára. Ez a jelentés képezte az alapját a Környezet és Fejlődés Világkonferencia Rióban megtartott ülésének és annak a dokumentumnak, amit *Feladatok a 21. századra* címen hoztak nyilvánosságra.²

² Az ENSZ Környezet és Fejlődés Világkonferenciájának 1992. évi határozata a 21. századra szóló feladatokról.

A 27 alapelvben megfogalmazott program egyértelművé teheti, hogy a 21. század közgazdaságtana számára a fenntartható fejlődés új fogalma lehet az egyik olyan pillér, amelyen a tudományépítés alapulhat. Jelentőségét az határozza meg, hogy

- szerves kapcsolatot teremt az ökonómia és az ökológia között,
- hangsúlyozza a különböző népek kultúrájának és érdekeinek tiszteletben tartását,
- kimondja a szegénység leküzdésében való egyetemleges felelősséget, valamint
- kinyilvánítja a Föld közös védelmének szükségességét.

A világszerte elvontan értelmezve – nincs képviselője, nincsen mögötte politikai hatalom. Csak az emberiség általános sorsáért érzett közös felelősség éleszti a kiegyenlítődség óhaját, a gazdasági elmaradottság megszüntetését, a termelőerők arányos területi elosztására irányuló törekvést. Úgy tűnik azonban, hogy a fokozódó természeti ártalmak és az iparilag fejlett országoknak a károkozásban játszott döntő szerepe utat nyithat az országok közötti együttműködés új alapokra helyezése előtt.

A közgazdaságtan vezető művelői egyszerűen rá fognak kényszerülni, hogy figyelembe vegyék a megváltozott realitásokat. A 21. században a közgazdaságtant új alapokra kell helyezni, és ez csak a gazdaság multikulturális jellegének tudomásul vételén alapulhat.

1. táblázat

A világ fő civilizációihoz tartozó országok népessége, 1993 (ezer fő)

Civilizáció	Népességszám	Civilizáció	Népességszám
Kínai	1 340 900	Latin-Amerikai	507 500
Iszlám	927 600	Afrikai	392 100
Hindu	915 800	Ortodox	261 300
Nyugati	805 400	Japán	124 700

Forrás: az Encyclopaedia Britannica 764–769. oldalán szereplő adatok alapján készült számítás.

A kulturális értékek az egyes civilizációkban jelentősen különböznek egymástól. Ezért a multikulturális együttműködés toleranciát tételez fel, amely elismeri a nem nyugati civilizációk egyenrangúságát. Ehhez át kell értelmezni a „szabad világ”, a „személyiségi jogok”, a „tulajdonformák”, a „demokrácia” stb. kategóriáit, hiszen ezek a nyugati civilizáció termékei, és mint ilyenek, olyan tartalmat kapnak, amelynek alapján a keleti civilizációkkal való együttgondolkodás eleve lehetetlen.

Keleten a vallási mozgalmak megújulásának lehetünk tanúi, ami szekularizmus-ellenes, egyetemesség-ellenes és – a keresztény megnyilvánulások kivételével – nyugat-ellenes. Ellenzik az egoizmust és a fogyasztói szemléletet. Elfogadják a tudomány és a technika nélkülözhetetlenségét, az életmód ehhez kapcsolódó megváltozását, de nem fogadják el, hogy ezen a címen nyugatiasodjanak. A kelet-ázsiai kultúra például a csoportérdek elsőbbségét hangsúlyozza az egyéni érdekekkel szemben. A konfucianizmus értékrend-szerét egyre több ázsiai ország tartja vezérelvnek; különösen azokat a vonásait, amelyek a takarékosagra, a családra, a munkára és a fegyelmre irányulnak. Ebben az értékrendszerben nemcsak az individualizmust utasítják el, de a demokrácia is csak korlátozottan érvényesül.

Ez idő szerint lehetetlen választ adni arra, milyen formaváltozások mennek majd végbe a 21. században a gazdálkodás rendjében. Minden bizonnyal nem a gazdálkodás eszköztárában (kereskedelem, piac, ár, hitel stb.) következnek be változások, sokkal inkább a gazdaság, az állam és a jog viszonya módosul.

Adalékok a multikulturális gazdaságtanhoz

A gazdaságtani tudáshoz bonyolult tudományrendszerben kifejtett ismeretek megszerzésével juthatunk. A nagy egyetemeken ehhez huszonegynéhány stúdium nyújt lehetőséget. A szerteágazó anyagot az egyetemek csak fakultatív rendszer alkalmazásával képesek a tanrendbe illeszteni. Adjunk áttekintést erről a rendszerről!

2. táblázat

A gazdaságtani ismeretek tudományos rendszere

I. Gazdaság-bölcsélet	II. Közgazdaságtan	III. Szakosított gazdaságtan	IV. Rendszerösszehasonlító elmélet
1. ontológia	1. klasszikus	1. állami jövedelemelosztás	1. ideológia
2. kultúrfilozófia	2. társadalmi	2. ágazati gazdaságtan	2. természeti adottság
3. etika	3. multikulturális	3. üzemgazdaságtan	3. fejlettség

A gazdasági ismeretek tudományos rendszere különböző változatokban írható le. A megadott áttekintés csak egyfajta lehetséges ábrázolás. E tekintetben a tanulmány szerzőjét az vezette, hogy a ma még nem művelt multikulturális gazdaságtan helyét megjelölje a tudományos ismeretek tárházában. A gazdasági folyamatok autonóm mozgástörvényeinek kifejtésében a közgazdaságtan adja az átfogó ismereteket. Itt mutathatók ki azok a töréspontok is, amelyek paradigmaváltás formájában a tudományfejlődés útját jelzik. A 21. század fordulóján még csak kialakulóban vannak azok a tendenciák, amelyek a közgazdaságtan megújításának fő vonalát jelzik. Ezek:

1. a nemzeti érdek új alapon nyugvó egyeztetése a világérdekkel,
2. a világ tőkepiacának neutralizálása,
3. a kultúrértékek függvényében determinált életmódok megjelenítése a nemzeti közgazdaságtanok struktúrájában és alapul vételük a nemzetközi munkamegosztás szabályozásában.

Vizsgáljuk meg e tendenciákat kissé részletesebben is!

1. Az eddigi fejlemények egyértelművé teszik, hogy a multikulturális gazdaságtan a nemzetközi szervezetek, elsősorban az ENSZ égisze alatt bontakozhat ki. A világ gyakorlatilag már elindult a multikulturális gazdasági együttműködés eddig járatlan útján. Ennek első megnyilvánulása a *szennyezési jogok világpiacának* kialakítása. Gyökere visszanyúlik a globális éghajlat védelméről hozott ENSZ-határozathoz. Ez alapozta meg azt a kötelezettségvállalást, hogy az országok a szén-dioxid és egyéb üvegházhatású gázok emissziója terén – záros határidőn belül – visszaállítsák az 1990. évi állapotot. A szennyezési jogok világpiaca pedig azt teszi lehetővé, hogy az iparilag fejlett országok többletjogosítványt vásárolhassanak olyan országoktól, ahol az emisszió messze elmarad a küszöbértéktől.³

A multikulturális világgazdaság talaján felvetődő problémák majd mindegyike olyan, hogy csak a világszervezetek által koordinált nemzetközi szabályozással kezelhető. Ez viszont korlátokat állít a nemzeti szuverenitás érvényesítése elé. A problémát, miként a múltban, a jövőben is a nagyhatalmak és a kivételesen jó gazdasági adottságokkal rendelkező középhatalmak okozzák. Számukra a világgazdasági érdeken alapuló nemzetközi

³ Az ENSZ 1992. évi keretegyezménye az éghajlat változásáról.

szabályozás csökkenti az erőfölényükből adódó előnyöket. A nemzetgazdaságok sajátosságai persze nem tűnnek el, hiszen az államhatalom intézménye a 21. században tovább él. Csak éppen a nemzeti szuverenitás változásával kell számolni. Az állam – ma még nehezen elképzelhető módon – a nemzetközi intézmények hatáskörébe enged át olyan döntéseket, amelyek napjainkban még alkotmányos keretek közé illesztve, szigorúan államon belül rendeződnek.

Egyre sürgetőbben vetődik fel a *Föld közös tulajdonának* eszméje és központi irányításának követelménye. Mindez a közgazdaságtan számára teljesen idegen. Hiszen ebben a tudományban a nemzetgazdasági érdek áll a középpontban. Az egyes országok nemzeti érdekeinek összegződéséből adódik a világgazdasági egyensúly, amely az objektív gazdasági adottságok függvényében differenciálja a társadalmak életviszonyait. Ez a nyugati értékrendben természetesnek tűnő gondolkodásmód fog minden bizonnyal módosulni, valamikor a 21. század közepe táján, amikor feltevések szerint Kína gazdasága (és katonai ereje) felzárkózik az Egyesült Államok szintjére (8). A különböző kultúrák által determinált életmódok jogi kereteinek nemzetközi szabályozásánál természetesen szigorúan számolni kell azzal, hogy kultúrkörönként eltérő

- az anyagi és a szellemi értékek tartalma és ezek egymáshoz való viszonya,
- az anyagi szükségletek szerkezete,
- az ökonómiai és az ökológiai egyensúly fenntartásának feltételei,
- a gazdasági fejlettségbeli különbségekből adódó nemzetközi ráutaltság és annak formái.

2. Az Egyesült Államok minden bizonnyal elveszti szinte kizárólagos befolyását a világ globalizált tőkepiacának szabályozásában. A Nemzetközi Valutaalap és a Világbank minden valószínűséggel fennmarad, de ténylegesen az ENSZ felügyelete alá tartozó szervezetekként működnek tovább. Ezzel összhangban megváltozik működési rendjük és azok az igények is, amelyek alapján ezek a szervezetek tevékenységüket a világgazdasági egyensúly fenntartása érdekében kifejtik.

Tegyük azonban mindjárt hozzá: a multikulturális gazdaságtan szempontjából a világ tőkepiacának neutralizálása tűnik a próbakőnek. Sikerül-e a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank pénzpolitikáját leválasztani az Egyesült Államok érdekeiről?

A nyugati érdekek szolgálatában épült be az atlanti módon értelmezett emberi jogok elve a tőkés világpiac szabályozásának rendszerébe. Ez stabilizálta a Nyugat vezető gazdasági pozícióját olyan körülmények között is, amikor megszűnt a gyarmati rendszer, és a volt gyarmatok mint önálló országok autonóm módon szabályozhatják társadalmi berendezésüket. Az ENSZ 1948. évi nyilatkozata alapot adott ahhoz, hogy a Nyugat az abban foglaltakhoz való igazodást meghatározónak tekintse a legkülönbözőbb civilizációkhoz tartozó államokkal fenntartott gazdasági kapcsolatainak formálásában. E határozat alapján megtehetik, hogy

- az IMF által nyújtott kedvezményes hitelek megítélése,
- a hitelelengedési kérelmek elbírálása,
- a különféle típusú segélyek odaítélése,
- a külkereskedelemben a vámpreferenciák érvényesítése,
- valamint az ezekkel rokon típusú kedvezmények mérlegelésekor minősíthessék az adott ország által követett politikát.

A világ tőkepiacának konszolidációja fel sem veti olyan megoldás szükségességét, ami magával hozná a tőkepiac neutralizálását. Márpedig a különböző kultúrák egyenrangúságából és a kultúrák közötti gazdasági együttműködésből következne, hogy a tőkemozgásokat ne kapcsolják olyan elvekhez, amely a nyugati civilizáció primátusát veszi alapul. A 21. században a nem nyugati civilizációk fokozódó gazdasági súlya és a hatalmi erőviszonyok ezen alapuló változásai feltehetően meg fogják teremteni a neutrális tőkepiacot is.

3. A gazdálkodás célja a szükségletkielégítés. Mindig is ez szabályozta az ember gazdasági tevékenységét. Megvalósításának módja, formái, mi több, helye az életmegnyilvánulásokban azonban mindenkor alá volt vetve a korok, eszmék változó értékrendjének. Ebből a sokezer éves folyamatból a közgazdaságtan csak a legújabb évszázadokat fogja át, amikor a jólét vált a gazdálkodás céljává. Ebben a leszűkített történeti áttekintésben – figyelmünket a 21. századra is kiterjesztve – a jóléti elmületről a következő kép adható.

3. táblázat

A jólét fő attribútuma a különböző korokban és közgazdasági paradigmák szerint

18–19. század	20. század	21. század
Klasszikus közgazdaságtan Az egyéni önzésen alapuló gazdagodás	Társadalom-gazdaságtan A jóléti állam újraelosztó funkciója	Multikulturális gazdaságtan Kultúradeterminált életmód

A klasszikus tanítás megteremtői a 18. században az angol klasszikusok, a társadalom-gazdaságtan megalapozói pedig a 19. században a német közgazdászok voltak. Az előbbieket az ember szabadságát hirdető természetbölcseletet vették alapul. Az utóbbiak abból a társadalmi átalakulási folyamatból indultak ki, amelyek a közgazdasági gondolkodásban a francia forradalmat követő felvilágosodás nyomán mentek végbe. Az előbbi esetben a nemzeti jövedelemben, az utóbbi esetben a nemzeti termékben mérik a gazdasági teljesítményt. Az előbbi esetben a nemzeti jólét optimuma az egyéni önzésen alapuló individuális gazdagodás összegeződéséént adódik. Az utóbbi esetben a társadalmi érdek elkülönül a nemzeti jövedelem megtermelésében közreműködők értéktermelésétől; a közösségi javakkal való ellátás módosító hatásával jut érvényre. De mindkét formációban a nyugati civilizációra, illetve a modernizáció útját járó országokra vonatkozóan kapunk releváns ismereteket.

A multikulturális gazdaságtan új megvilágításba helyezi a jólét koncepcióját. A modernizáció útját járó országokban természetesen a jóléti állam megőrzi tartalmi jeleit. De világtétekintésben már számolni kell a vallási alapon szervezett társadalmakkal és azokkal is, amelyeknél a földrajzi-természeti viszonyok szinte törvényszerűen határozzák meg a gazdálkodás formáját és azt a módot, ahogyan a társas közösségek életüket szervezik. Az előbbi esetben az anyagi javak halmozása helyett a szellemi javak uralkodnak. Az utóbbi esetben az adott viszonyok egyértelműen jelölik ki az életmódot, amelyben a gazdálkodás az életfenntartás esélyével folytatható.

Persze a különféle kultúrártékek a termelőerők fejlődésével változnak. De aki egy kicsit is tisztában van a keleti társadalmak életfeltételeit szabályozó mozgató erővel, az eleve irreálisnak fogja tartani az olyanfajta kommersziális szemléletet, amelyen az amerikai társadalom alapul. Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a környezet megóvása érdekében a fejlett világban kell a fogyasztási szokásokon változtatni.⁴

*

Záró gondolatként térjünk vissza T. S. Kuhn gondolatfűzéséhez: A tudományépítés menetére az a jellemző, hogy a tudomány hagyományhű normái hagyománytörő új elemek

⁴ E tanulmány szerzőjének *Közgazdaságtan a globalizálódó világban* című kétkötetes művét 2002-ben adta ki az MTA. E mű zárófejezete tárgyalja a 21. sz. közgazdaságtanának alapkérdéseit. Ezekkel állnak összhangban a multikulturális gazdaságtanhoz kapcsolódó fejtegetéseink.

kel egészülnek ki. A multikulturális gazdaságtan nem lép a társadalom-gazdaságtan hagyományos tanításának helyébe, mint ahogy a társadalmi gazdaságtan kibontakozása ellenére érvényben maradt a klasszikus elmélet számos tétele. De ez már egy másik stúdium témaköre.

Hivatkozások

- DEMETROVICS JÁNOS–KEVICZKY LÁSZLÓ (szerk.) [2000]: Az információs társadalom. MTA, Budapest.
- FODOR GYÖRGY [2004]: A teljes igazság a fekete lyukról. Magyar Hírlap, július 23.
- GÁL PÉTER–SIMAI MIHÁLY [1992]: Tézisek a nemzetközi pénzügyi kapcsolatok kialakulásának feltételeiről és szerepéről. K. M. B. Vezérgazgatási Tanácsadó Testület, Budapest.
- HELLER ÁGNES [1997]: Elmélkedések a hiszékenységről. Magyar Tudomány, 8. sz.
- HELLER ÁGNES [1998]: Néhány utólagos megjegyzés Tóth Tibor írásához. Magyar Tudomány, 5. sz.
- KISSINGER, H. A. [1998]: Diplomácia. Grafó Kiadó, Budapest.
- KUHN, T. S. [1984]: A tudományos forradalmak szerkezete. Társadalomtudományi Könyvtár. Gondolat, Budapest.
- KUZNETS, S. [1973]: Population, Capital and Growth. New York.
- SAY, J. B. [1928-29]: Cours complet d'économie politique pratique. Paris.
- UN [1998]: World Population Prospect. The 1998 Revision. New York.

HELYREIGAZÍTÁS

Az új osztrák iskola című tanulmányom (megjelent: Közgazdasági Szemle, 2004. október, 944. o.) 4. bekezdés 4. sorában a helyes szöveg: „... de nem elképzelhetetlen, (Kirzner: Uncertainty, Discovery, and Human Action, megjelent a már említett Method, Process and Austrian Economics c. gyűjteményes kötetben [1982] 157. o.). Misestől eltérően Kirznernél csupán annyit tudhatunk meg, hogy...”

Mátyás Antal